

SURDOPEDEGOGIKANIŃ TARIYXIY-TEORIYALIQ EVOLYUCIYASI: IQLAS ÁMELIYATINAN INKLUZIYAĖA SHEKEM

Tölebaeva Nurdana Miwatdinovna

*Ájiniyaz atındağı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutınıń 1-kurs student
(Qaraqalpaqstan Respublikası, Nókis qalası) @tolebaevanurdana@gmail.com
+998338350112*

Annotaciya: *Bul maqalada surdopedagogikaniń rawajlanıwınıń tariyxıy-teoriyalıq hám ámeliy-baĖdarlanĖan tárepleri keń túrde kórip shıĖılĖan. Onda surdopedagogikaniń dáslepki qánigelestirilgen mektepler hám qol háreketleri arqalı sóylesiwdiń áyyemgi formalarınan baslap, házirgi zamanagóy inklyuziv modeller menen texnologiyalıq támiyinlengen ámeliyatlarĖa shekemgi qáliplesiw basqışları qamtıłĖan. Onıń tiykarĖı dáwirleri: gereńlerdi oqıtıwdı institucionallastırıw, qol háreketleri tillerin tolıq qanlı til sisteması retinde tán alıw, vizual-keńislik metodikaların qáliplestiriw, erte aralasıw hám de járdemshi texnologiyalardı engiziw sıyaqlı basqışlar talqılanĖan. Maqalada regionallıq rawajlanıw jollarına (Evropa, AQSH, Ózbekstan), xalıqaralıq tájiriyneniń jergilikli ámeliyatqa tásirine, sonıń menen birge, házirgi zamanagóy surdopedagogikaniń eń áhmiyetli baĖdarları bolĖan oqıtıwdı jekelestiriw, qánigelerdi tayarlaw hám sociallıq tosqınlıqlardı jeńip ótiw máselelerine ayrıqsha itibar qaratılĖan. Inklyuziv hám texnologiyaĖa baĖdarlanĖan usıllardıń nátiyjeliligini arttırıw ushın kadrlardı kásiplik tayarlawdı jáne de jetilistiriw, resurs infrastrukturasın hám ámeliy izertlewlerdi keńeytiw zárúrligi haqqında juwmaqlar islengen.*

Gilt sózler: *surdopedagogika; inklyuziv tálim; imlaw-iyarat tili; erte aralasıw; járdemshi texnologiyalar; vizual-keńislik grammatikası; jeke tálim baĖdarlamaları; kásipke tayarlaw.*

KIRISIW

Zamanagóy izertlewshiler surdopedagogikaniń tariyxı hám evolyuciyasını úyreniwge itibar qaratpaqta, sebebi bul pán mayıplığı bolĖan shaxslardıń bilimlendiriw hám sociallıq tarawlarĖa integraciyalasıwın tártipke salatuğın jámiyetlik talaplar hám normativlik hújjetler menen tikkeley baylanıslı. Surdopedagogikaniń tariyxıy-genetikalıq analizi esitiw qábileti páseygen adamlar ushın inklyuziya hám teń múmkinshiliklerdi támiyinlew maqsetinde ámelge asırılĖan progressiv strategiyalar menen siyasatlardı anıqlawĖa hám túsiniwge baĖdarlanĖan.

Surdopedagogika – esitiw qábileti páseygen shaxslardı oqıtıw hám tárbiyalawĖa baĖıshlanĖan pedagogika iliminiń bir tarawı bolıp tabıladı. Onıń tamirları áyyemgi dáwirlerge barıp taqaladı, degen menen, sol waqıtları onıń terminologiyası hám institucionallıq formaları ele qáliplespegen edi. Gúń adamlar menen baylanıs ornatiwĖa baĖdarlanĖan dáslepki ámeliyatlardıń biri – imo-ishara tilinen paydalanıw bolĖan. Bul ámeliyat túrli mádeniyatlarda, atap aytqanda, áyyemgi Mısır, Greciya hám

Rim civilizაციyalarında da belgilengen. Ásirler dawamında hár qıylı mámleketlerde sensorlıq qábiletleri páseygen adamlardı, sonıń ishinde soqırlar menen gúńlerdi oqıtıwdıń hár túrli usılları islep shıǵılıp, ámeliyatqa engizilgen.

izertlew metodları: Surdopedagogikanıń gárezsiz ilimiy pán sıpatında qáliplesiwi tek gána XIX ásirdeń aqırı — XX ásirdeń baslarında, yaǵnıy esitiw qábiletinde nuqsanı bar balalar ushın dáslepki qánigelestirilgen mektepler shólkemlestirilip, sistemalasqan oqıtıw metodikaları islep shıǵılǵan waqıtta baslandı. Bul dáwirde hár qıylı pedagogikalıq tásiller payda boldı, olar óz ishine qol háreketleri (ım-ishara) arqalı kommunikaciya qurıwdı, qánigelestirilgen oqıw qollanbaların hám beyimlestirilgen baǵdarlamalardı jaratıwdı qamtıdı. XX ásirdeń ortalarına kelip, texnikalıq qurallar — esitiw aparatları hám koxlear implantlardıń keńnen tarqalıwı menen surdopedagogikalıq ámeliyat esitiwde kemshiligi bar shaxslardıń kommunikaciya hám bilim alıw imkaniyatların jaqsılaw ushın usı texnologiyalardı integraciyalastıra basladı. Házirgi zaman tásilleri kompyuter hám multimedia texnologiyalarına, interaktiv oqıtıw baǵdarlamalarına hám oyın metodikalarına súyenedi. Olar esitiw qábiletinde nuqsanı bar balalardıń kommunikativlik hám oqıw kónlikpelerin rawajlandırıwǵa járdem beredi.

Surdopedagogika jedel rawajlanıwın dawam etpekte hám pedagogika iliminiń shegaralas baǵdarları, atap aytqanda, inklyuziv bilimlendiriw hám aldıńǵı bilimlendiriw texnologiyaların qollanıw menen barǵan sayın tıǵız integraciyalasıp atr. Ol esitiw qábiletinde nuqsanı bar balalardıń oqıw baǵdarlamaların tolıq ózlestiriwin, olardıń nátiyjeli kommunikaciya qurıwın hám sociallıq beyimlesiwın támiyinlewge baǵdarlangan, qánigelestirilgen, metodologiyalıq jaqtan tiykarlangan pán sıpatında ózin tastıyıqladı.

XX ásirdeń ortalarında inklyuziv bilimlendiriw koncepciyası teoriyalıq hám ámeliy jaqtan qáliplesti. Bul óz nábette ayırıqsha bilimlendiriwge mútájligi bar balalardı oqıtıw tásillerin qayta kórip shıǵıwǵa hám olardı mayıplıǵı joq teńlesleri menen birgelikte oqıtıw principin engiziwge alıp keldi. Bul bolsa pedagogikalıq processin individuallastırıw usılların rawajlandırıwǵa hám hár bir bala ushın jeke bilimlendiriw baǵdarlamaların qáliplestiriwge xızmet etti. Sonıń menen birge, texnikalıq jetiskenlikler de úlken tásir kórsetti: kompyuterdegi oqıtıw quralları, interaktiv taqtalar hám qánigelestirilgen cifrlı qosımshalar oqıw ortalıǵınıń ajralmas bólegine aylanıp, onıń qoljetimliliǵı hám interaktivligin arttırdı.

Házirgi waqıtta surdopedagogikada tiykarǵı itibar esitiw qábileti páseygen balalardıń kommunikativlik kompetenciyanıń dástúriy hám innovaciyalıq usıllardı biriktiriw arqalı rawajlandırıwǵa qaratilǵan. ım-ishara tilin úyretiw menen bir qatarda, zamanagóy sóylew hám kommunikaciya texnologiyaları, atap aytqanda, esitiwdi qollap-quwatlaw hám dawıstı kúsheytiw sistemaları keń qollanıwda. Bul pánniń baslı maqseti – hár bir balanıń hár tárepleme rawajlanıwı, zárúrli sociallıq hám oqıw kónlikpelerin qáliplestiriwi hám de jámiyetlik turmısqa tabıslı integraciyalasıwı ushın sharayat jaratıwdan ibarat. Zamanagóy surdopedagogika esitiw qábileti

páseygen balalarga hám olardıń shańaraqlarına ómiriniń dáslepki jıllarınan baslap kompleksli qollap-quwatlawğa baǵdarlangan erte aralasıw ámelıyatların sistemalı túrde engizip atır. Erte aralasıw balanıń rawajlanıw potencialın maksimal dárejede asırıwǵa jáne onıń óz waqtında hám tabıslı sociallıq integraciyalasıwı ushın sharayatlar jaratıwǵa qaratılǵan.

Surdopedagoglardıń kásiplik kompetenciyaların asırıw tiykarǵı baǵdar bolıp esaplanadı. Zamanagóy qánige esitiw kemisliginiń tábiyatı, erte járdem kórsetiw metodikaları, zamanagóy bilimlendiriw hám kommunikaciya texnologiyaları haqqında tereń bilimge iye bolıwı kerek. Nátiyjeli ámelıyat balanıń optimal bilimlendiriw hám rawajlanıwın támiyinlew ushın ata-analar hám de tiyisli taraw qánigeleri menen tıǵız pánleraralıq baylanısta islesiwdi talap etedi.

Surdopedagogika, sonıń menen birge, esitiwinde kemisligi bar adamlarǵa qatnaslı qáliplesken stereotipler menen naduris kózqaraslardı ózgeritiw, jámiyette on qatnas qáliplestiriw hám olardıń potencialın júzege shıǵarıw ushın sharayatlar jaratıw wazıypasın da qoyadı. Innovaciyalıq texnologiyalar, sonıń ishinde virtual reallıq hám jasalma intellekt, pedagogikalıq metodikalarǵa áste-aqırın integraciyalanıp, oqıtıw hám baylanıs quralların keńeytpekte. Ulıwma alǵanda, surdopedagogika bilimlendiriwdiń qoljetimliligin támiyinlew, oqıtıwdı individuallastırıw hám esitiwinde kemisligi bar hár bir balanıń hár tárepleme rawajlanıwına xızmet etetuǵın jańa usıllar menen qurallardı izlewge hám engiziwge baǵdarlangan dinamikalıq taraw bolıp qala beredi.

Ózbekstanda surdopedagogikanıń rawajlanıwı óziniń tariyxıy-evolyuciyalıq trayektoriyasına iye bolıp, onıń baslanıwı XIX ásirde gereńler ushın birinshi qánigelestirilgen mekteplerdiń shólkemlestiriliwi menen baylanıslı. XIX ásirdeń aqırı – XX ásirdeń baslarında Oraylıq Aziyada esitiw qábileti páseygen balalar ushın baslanǵısh bilim beriw mákemeleri ashılıp, olarda hártúrli pedagogikalıq usıllar, sonıń ishinde, qol-ishara arqalı kommunikaciya hám beyimlestirilgen oqıtıw sistemaları qollanılǵan. Sol dáwirde surdopedagogikalıq ámelıyat qáliplesiw hám institucionallasıw basqıshında edi.

XX ásirdeń ortalarınan baslap respublikada gereń balalardı oqıtıw hám kommunikativ qollap-quwatlawdıń jańa metodikaları islep shıǵıldı hám engizildi. Jergilikli ámelıyattıń qáliplesiwine shet el, atap aytqanda, Germaniya, Franciya hám AQSh mektepleriniń pedagogikalıq tásirlerin úyreniw hám beyimlestiriw úlken tásirin tiygizdi. Metodikalardı qayta kórip shıǵıw arnawlı oqıw materialları hám korrekciyalıq-rawajlandırıwshı baǵdarlamalardı engiziw menen birge alıp barıldı.

Sońǵı on jıllıqlarda Ózbekstanda inklyuziv bilim beriw principleriniń áste-aqırın tarqalıwı baqlanbaqta, bul bolsa shólkemlestiriw formaları hám pedagogikalıq strategiyalardıń transformaciyalanıwına alıp keldi. Esitiw qábileti páseygen balalardı oqıtıw ulıwma bilim beriw mektepleriniń qasındaǵı qánigelestirilgen klasslarda, sonday-aq qollap-quwatlaw hám sociallastırıwdı támiyinleytuǵın resurs oraylarına súyengen halda ámelge asırılardı. Pánniń rawajlanıwına logopediya hám sóylew

terapiyasi tarawındaǵı izertlewler, sonıń menen birge, balalardıń oqıw processine beyimlesiwı hám belsendi qatnasıwına járdem beretuǵın assistiv texnologiyalardı engiziw áhmiyetli tásir etpekte.

Ózbekstanda surdopedagogikanıń zamanagóy ústinlikleri úziliksiz jetilisiw hám innovaciyalardıǵa baǵdarlangan: oqıwshılardıń jeke ózgesheliklerin esapqa alıw, individual bilim beriw baǵdarlamaların islep shıǵıw, oqıtıw hám kommunikaciyanıń nátiyjeli texnikalıq quralların qollanıw. Bul baǵdarlar esitiw qábileti páseygen hár bir balanıń bilim alıwǵa teńdey múmkinshiligin támiyinlewge hám onıń hár tárepleme rawajlanıwı ushın sharayat jaratıwǵa qaratılǵan.

Evropada surdopedagogikanıń rawajlanıwı sociallıq stereotiplerdi jeńiwdiń uzaq tariyxı hám qánigelestirilgen pedagogikalıq ámeliyatlardıń basqıshpa-basqısh qalıplesiwi menen sıpatlanadı. XX ásirdeń baslarında estiw qábileti tómen balalar ushın dáslepki qánigelestirilgen oqıw orınları payda bolıp, olarda imo-ishara arqalı baylanıs hám estiw qábiletin rawajlandırıwǵa baǵdarlangan usıllar keńnen qollanıldı. Oǵan parallel túrde sóylewdi rawajlandırıwǵa hám estiw arqalı beyimlesiwge qaratılǵan usıllar da qalıplesip, bul tarawdıń bunnan bılay da kásibiy rawajlanıwına tiykar boldı.

Baslangısh dáwirde imo-ishara tili menen bir qatarda artikulyaciya hám estiw arqalı aytıwdı qalıplestiriwge baǵdarlangan erinnen oqıw hám estiw-sóylew usılları islep shıǵılıp, engizildi. Bul ámeliyatlar estiw qábileti tómen balalardıń jámiyetlik hám bilimlendiriw ortalıǵına kommunikativ integraciyasınıń hár túrli jolların jaratıwǵa bolǵan umtılistı sáwlelendirdi. Basqıshpa-basqısh toplanǵan tájiriye sistemalasqan pedagogikalıq baǵdarlamalar menen oqıw qollanbalarınıń tiykarına aylandı.

XX ásirdeń ortalarında Evropa ámeliyatında erte aralasıwdıń áhmiyetin túsiniw bekkemlendi: estiw qábileti buzılǵan balalar ushın qánigelestirilgen baǵdarlamalar islep shıǵıldı hám erte rawajlandırıw orayları shólkemlestirildi. Erte aralasıw balanıń sóylew, kognitivlik hám sociallıq rawajlanıwı ushın eń qolaylı shárayatlardı támiyinleytuǵın tiykarǵı faktor retinde qarala basladı. Bul bolsa pánleraralıq toparlardı qalıplestiriwge, sonıń menen birge, medicinalıq, logopediyalıq hám pedagogikalıq usıllardı biriktiriwge túrtki boldı.

Sońǵı on jıllıqlarda Evropadaǵı surdopedagogika zamanagóy pedagogikalıq texnologiyalar menen innovaciyalıq oqıtıw qurallarına kóbirek itibar qaratıp basladı. Estiw qábileti buzılǵan balalardıń kommunikaciya hám bilim alıw imkaniyatların keńeytetuǵın cifrlı resurslar, multimedia platformaları hám járdemshi qurılmalar keń tarqaldı. Sonıń menen birge, estiw qábileti buzılǵan oqıwshılardı qánigelerdiń járdeminde ulıwma bilimlendiriw klasslarına integraciyalawdı názerde tutatuǵın inklyuziv ámeliyatlarǵa baǵdar alıw kúsheyip barmaqta.

Evropa surdopedagogikasında kadrlar tayarlawǵa ayrıqsha itibar qaratıladı: surdopedagoglardıń kásiplik kompetenciyanıń qalıplestiriwge baǵdarlangan qánigelestirilgen bilimlendiriw baǵdarlamaları hám qánigeligin asırıw kursları islep shıǵılmaqta. Zamanagóy qánige estiw qábileti buzılǵan balalardıń beyimlesiwın hám tabıslı bilim alıwın támiyinlew ushın korrekciyalıq-rawajlandırıwshı jumıs usılların,

erte aralasıw texnologiyaların hám pánleraralıq birge islesiw kónlikpelerin iyelewi kerek.

Ulıwma alǵanda, Evropa surdopedagogikası bilimlendiriw siyasatınıń inklyuziya, individuallastırıw hám ilimiy tiykarlangan ámeliyatqa qaray ulıwma rawajlanıwın sáwlelendiredi. Onıń maqseti — usı tarawdaǵı teoriyalıq hám ámeliy jetiskenliklerge súyengen halda, esitiw qábileti páseygen balalar ushın teńdey bilim alıw imkaniyatın hám olardıń hár tárepleme rawajlanıwı ushın sharayat jaratıw.

AQSHta surdopedagogikanıń rawajlanıwı XVIII ásirdeń aqırında baslanıp, házirgi kúнге shekem úzliksiz dawam etpekte. Dáslepki dáwirde gereńlerdi oqıtıwdıń tiykarǵı forması ishara arqalı kommunikaciya hám ishara sistemalarınan paydalanıw, atap aytqanda, francuz ishara tili (LSF) tásirinde qalıplesken Amerika ishara tili (ASL) boldı. 1817-jılı Xartfordta (Konnektikut shtatı) gereńler ushın birinshi Amerika mektebiniń ashılıwı áhmiyetli institucional waqıya boldı hám ol keyin ala pútkil mámleket boylap qánigelesken mekemelerdi shólkemlestiriw ushın úlgi bolıp xızmet etti.

XIX hám XX ásirler dawamında Amerika surdopedagogikası evolyuciyaǵa ushıradı: ASL gereńler jámiyetinde tiykarǵı qatnas tili sıpatında bekkemlendi, al izertlewler vizual-keńislik grammatikasınıń hám ishara arqalı kommunikaciyanıń teoriyalıq tiykarlarınıń rawajlanıwına túrtki boldı. Oǵan parallel túrde vizual qabıllawǵa hám tildiń keńislikte shólkemlestiriliwine baǵdarlangan pedagogikalıq usıllar qalıplesip, ámeliyatqa engizildi.

Surdopedagoglardı tayarlaytuǵın kásiplik bilimlendiriw baǵdarlamalarınıń qalıplesiwi de áhmiyetli basqısh boldı: esitiw qábileti páseygen balalar menen islesiw ushın zárúr kompetenciyalardı qalıplestiretuǵın qánigelesken kurslar hám akademiyalıq baǵdarlar payda boldı. Sońǵı on jıllıqlarda itibar inklyuziyaǵa qaray awısqanı bayqalmaqta: gereń oqıwshılardı ulıwma bilimlendiriw ortalıǵına integraciyalaw hám teńdey bilim alıw imkaniyatların támiyinlew baslı wazıypaǵa aylanbaqta.

Nátijeler hám dodalawlar: Házirgi ámeliyat isharelw hám vizual kommunikaciyaǵa tiykarlangan dástúriy usıllardı eń sońǵı texnologiyalar — esitiw apparatları, koxlear implantlar hám cıfrlı oqıtıw quralları menen birge qollanadı. Usıllar menen texnikalıq sheshimlerdiń bunday úylesimi esitiw qábileti páseygen balalarǵa sapalı, jeke tártipte bilim beriwdi hám olardıń tolıq sociallıq integraciyanıń támiyinlewge qaratılǵan.

Surdopedagogikanıń rawajlanıw basqıshları

1. Dáslepki qánigelestirilgen mákemelerdiń payda bolıwı

XVIII ásirdeń aqırında gereńler ushın dáslepki mektepler ashılıp, olar sistemalı surdopedagogikalıq ámeliyatqa tiykar saldı. Bul mákemeler esitiw qábileti páseygen adamlardı oqıtıwdıń shólkemlestiriwshilik hám metodikalıq tiykarların qalıplestiriwde baslama noqatı boldı.

2. Isharelw kommunikaciyanıń qalıplesiwi hám tarqalıwı

XIX ásirde isharelw tili gereñler ushın tiykarǵı baylanıs hám bilim alıw kanalı retinde bekkemlendi. Francuz isharelw sisteması hám keyinirek Amerika isharelw tili pedagogikalıq ámeliyatta keñnen qollanılıp, bilimlendiriw baǵdarlamaları ushın tiykar boldı.

3. Isharelw tillerin tolıq qanlı til sistemaları dep tán alıw

XIX ásirdeñ aqırına kelip isharelw tilleri óz grammatikası hám dúzilisine iye tolıq qanlı til sistemaları retinde tán alındı. Bul tán alıw surdopedagogikanı teoriyalıq jaqtan túsiniwde hám metodikalıq támiyinlewde áhmiyetli basqısh boldı.

4. Vizual-keñislik grammatikasın rawajlandırıw

XX ásirdeñ basında ımlaw-ısarat kommunikaciyasınıñ vizual-keñislik tábiyatın esapqa alatuǵın terminologiya hám metodika islep shıǵıldı. Bul jetiskenlikler esitiw qábileti tómen insanlarda qabil etiw hám ańlatıwdıñ ózine tán táreplerin anıǵıraq súwretlewge hám úyretiwge imkaniyat berdi.

5. Integraciya hám inklyuziyaǵa ótiw

Soñǵı on jıllıqlarda jekelegen arnawlı mákemelerden bilimlendiriwdeñ integraciyalıq formalarına ótiw júz berdi. Inklyuziv ámeliyatlar tiyisli qollap-quwatlaw menen támiyinlengen jaǵdayda esitiw qábileti tómen balalardıñ esitetuǵın qatarları menen birge oqıwına múmkinshilik jaratadı.

6. Esitiwde protezlew texnologiyaların engiziw

Esitiw aparatları hám koxlear implantlardıñ rawajlanıwı surdopedagogikaǵa kommunikaciya hám bilim alıw múmkinshiliklerin jaqsılaw ushın jańa qurallar berdi. Texnikalıq qurallar kompleksli korrekciyalıq-pedagogikalıq jumıstıñ áhmiyetli bólegine aylandı.

7. Zamanagóy usıllardı qollanıw hám oqıtıwdı jekelestiriw

Házirgi zaman surdopedagogikası vizual súyeniwler, informaciyalıq-kommunikaciyalıq texnologiyalar, sonday-aq jazıw hám oqıwǵa úyretiwdeñ beyimlestirilgen metodikaları sıyaqlı hár túrli usıllardan paydalanadı. Dıqqat orayında hár bir balanıñ jeke ózgesheliklerine baǵdarlangan individual bilimlendiriw baǵdarlamaların islep shıǵıw turadı.

Bul basqıshlar surdopedagogikanıñ transformaciyasın – esitiw qábileti tómen insanlardı bilimlendiriw tarawındaǵı dáslepki baslamalardan baslap, esitiwinde kemshiligi bar oqıwshılar ushın inklyuziv hám joqarı sapalı bilimlendiriwde támiyinlewge qaratılǵan zamanagóy pedagogikalıq modellerge ótiwin kórsetedi.

Juwmaq: Surdopedagogikanıñ rawajlanıwı – bul ıqlas-iybárat arqalı baylanıs qurıwdıñ dáslepki tájiriybelerinen hám birinshi qániglestirilgen mekteplerden baslanıp, házirgi inklyuziyaǵa, jeke tártipte oqıtıwǵa hám oqıw procesin texnologiyalıq tárepten qollap-quwatlawǵa baǵdarlangan ilimiy tiykarlangan pán dárejesine deyingi evolyuciyalıq jol bolıp esaplanadı. Búgingi kúnde bul tarawdıñ tiykarǵı baǵdarları – erte aralasıw, kommunikativlik uqıplılıqlardı qalıplestiriw, qánigelerdiñ kásiplik tayarlıǵın asırıw hám járdemshi texnologiyalardı integraciyalaw bolıp tabıladı. Aymaqlıq rawajlanıw baǵıtları ulıwma tendenciyalardı hám xalıqaralıq tájiriybenni

milliy shárayatlarǵa beyimlestiriwdi talap etetuǵın jergilikli ózgesheliklerdi sáwlelendiredi. Bunnan keyingi rawajlanıw ushın kadrlardıń mamanlıǵın sistemalı túrde asırıw, texnologiyalardan paydalanıw imkaniyatların keńeytiw, resurslıq infrastrukturanı rawajlandırıw hám metodikalardıń nátiyjeliligin ámeliy izertlewler arqalı úyreniw talap etiledi.

PAYDALANILǴAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI:

1. Basova, A.G. Istoriya surdopedagogiki: ucheb. posobie dlya studentov defektol. fak. ped. in-tov / A.G. Basova, S.F. Yegorov. - Moskva: Prosveshenie, 1984. 295.
2. Penin Gennadiy Nikolaevich, Bazirina Ol'ga Antonovna MEJDUNARODNOE VZAIMODEYSTVIE SURDOPEDEGOGO KAK FAKTOR SOVERShENSTVOVANIYa OBUChENIYa DETEY S NARUSHENIEM SLUXA // Spesial'noe obrazovanie. 2022. №2 (66).
3. Rechiskaya, Ye.G. Surdopedagogika: ucheb. dlya stud. vissh. ped. ucheb. zavedeniy / Ye.G. Rechiskaya. Moskva: Vlados, 2004.655.
4. Xanevskaya Galina Valentinovna, Toporishev Mixail Sergeevich SURDOPEDEGOGIKA: ISTORIYa, RAZVITIE, TEXNOLOGII // Problemi sovremennogo pedagogicheskogo obrazovaniya. 2023. №81-3.
5. Kengesbayevich, R. M. (2025). INDIVIDUAL PERSONALITY TRAITS OF JUNIOR PUPILS IN SCHOOLS OF EDUCATION. In International Conference on Adaptive Learning Technologies (Vol. 13, pp. 24-25).